

* ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
** محمد قاسم متین

پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت

Abstract:

This article revolves around the tradition of Sketch writing. This tradition dates back to the immemorial time. Plato and his disciples are impotent in this regard. Renewed English Poet Chaucer is considered to be the pioneer of this tradition in English literature. Sketch writing is not a new phenomenon as far as Punjabi literature is concerned. The first Punjabi poet Baba Farid's, verse bears the very prints of Sketch writing. He has presented glimpses of Sketch writing beautifully. Traces of Sketch writing can easily be pointed out in other classical poets like Shah Hussain, Sultan Bahoo, Waris Shah, Khawaja Farid, Molvi Ghulam Rasool Alampuri and Mian Muhammad Bukhsh. However in Punjabi prose this tradition started in 6th decades of 20th century.

Keywords: Sketch writing, Punjabi Literature, Shah Hussain, Sultan Bahoo, Sufi Poets, Tradition

خاکہ نگاری یا مہاندریاں دی روایت اوئی پرانی اے جی کہ فن تحریر دی۔ قدیم داستان تے کہانیاں دی تواریخ اُتے نظر گھستی جائے تے آکھیا جاسکدا اے کہ خاکہ نگاری لکھتی فن توں وی چوکھی پرانی جا پدی اے۔ علمی طور تے خاکہ دا مڈھ دوسری صدی قبل مسیح وچ یونان توں بچھیا اے۔
ایہ گل اچرج نہیں کہ سیاسیات دے علم دی گل ہووے تے بھائیں عمرانیات دی، فلسفے دیاں گلاں تڑپن تے بھائیں نثر یا شعر و شاعری دیاں۔ ساڈیاں نظراں قدیم یونان ول اٹھ جاندیاں نیں۔
ون سونے علماں تے فناں دے ابتدائی اصولاں دا مڈھ یونان توں ای تڑدا اے۔ سگوں ایہ اکھنا غلط نہیں ہووے گا کہ ساریاں علماں دی راجدھانی وچ یونان دا سکھ ای چلدا اے۔ قدیم یونان دے ذکر توں پنہاں ساریاں گلاں رکھیاں پھکیاں تے ادھوریاں نیں۔

جتنوں تیکر خاکہ نگاری دی روایت دی گل اے افلاطون دے کول کئی شخصیات دے کرداری خاکیاں دے جھلکارے ملدے نیں۔ افلاطون اپنی درس گاہ اندروی ایس دی تعلیم دینداسی۔ اوس دے خاص شاگرداں وچوں ارسطو (Aristotle) تے تھیوفراس توس (Theophrastus) قابل ذکر نیں۔ بھانویں افلاطون اپنیاں ساریاں اعلیٰ ادبی صلاحیتاں تاں سارے شاگرداں اندر منتقل نہ کر سکیا ہووے پر کرداری خاکیاں دے حوالے نال سیانپ تے چوکی دلچسپی ایہناں شاگرداں اندر منتقل کرن وچ کامیاب ہو گیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر صابرہ سعید لکھدیاں نیں:

”اس موضوع پر لکھی ہوئی اولین تحریروں میں تھیوفراس توس کی کیریکٹرز (Characters) اہمیت کی حامل ہے۔ یونانی زبان میں اس کے معنی مختلف چیزوں کو کندہ کرنے یا مہر لگانے کے ہیں۔ بالخصوص وہ ٹھپہ جو سکے پر لگایا جاتا ہے۔ اس کتاب میں تمیں کردار ہیں اور ہر کردار ایک مختصر تشریح سے شروع ہوتا ہے۔ ان میں کردار کی کسی نہ کسی کمزوری کی وضاحت کی گئی ہے۔ جیسے خوشامد، توہم، عدم اعتماد وغیرہ۔ اس کے سارے کرداروں کا مقصد کسی نہ کسی نقص یا عیب کی تصویر کشی ہے۔“ (1)

ایس گل وچ رتی بھروی شک نہیں پئی یورپ سگوں ساری مغربی دنیا وچ علماں تے فناں دے بنے دی سوتے جھٹے نیں، یونان اوہناں دا منبع اے۔ دوجے بنے انگریزی وچ وی خاکہ نگاری دی روایت چوکی پرانی ضرور اے پر ایہ صنف وی دوجیاں صنفوں وگاں یونانی ادبیات دے پٹھ ٹیسی تے اپڑی اے۔ انگریزی تے دوجے قدیم ادبیات وچ جہڑا فرق وکھالی دیندا اے اوہ ایہ وے کہ انگریزی وچ خاکہ نگاری لئی افراد دی کردار نگاری تے نشوونما نوں اہمیت دتی گئی اے۔ جد کہ لاطینی تے یونانی ادب اندر کرداراں دی گفتگو تے مکالمیاں اُتے زور دتا گیا اے۔ انگریزی ادب وچ خاکہ نگاری دامنڈھ چاسر (1343-1400ء) دی مشہور تصنیف Canterbury Tales توں ہوندا اے۔ ڈاکٹر صابرہ سعید مزید لکھدیاں نیں:

”اس کتاب میں تقریباً سترہ ہزار اشعار ہیں اور دو کہانیاں نشر میں ہیں۔ چاسر نے جو کردار کہانیوں میں پیش کیے ہیں۔ اُن میں ڈاکٹر، پادری، طالب علم، ملاج، نوکر، خاناماں، کسان غرض ہر درجے اور پیشے کے افراد کو اُس نے اپنا موضوع بنایا ہے۔ اور اپنے ذاتی مشاہدات کی بنا پر ان کرداروں کی عکاسی کی ہے۔ چاسر نے پوری تفصیل کے ساتھ ان کی تصویر کشی کی ہے۔ ہم اس کتاب میں کسی کردار کو اس کے مخصوص لب و لہجہ کی وجہ سے اور کسی کو اس کے چہرے کی خصوصیات کی بنا پر اور اپنے غیر معمولی ہمدردانہ رویہ کی وجہ سے پہچان لیتے ہیں۔“ (2)

کرداری خاکیاں دے حوالے نال انگریزی ادب وچ پہلا مجموعہ "Characters of

"Virtues and Vices چھپیا۔ جس دے لکھاری Joseph Hall نہیں۔ ڈاکٹر صابرہ سعید ایس کتاب بارے لکھدیاں نہیں:

”Joseph Hall کردار کے معنی و مفہوم سے پوری طرح باخبر تھا۔ لیکن اس کے خاکوں میں مشاہدہ کی کمی کا احساس ہوتا ہے۔ دوسری بات اس کے خاکے تھیو فراس تواس کے خاکوں سے زیادہ طویل ہیں۔ خاکوں میں ظرافت کی کمی محسوس ہوتی ہے۔ اور نیک شخصیات کے خاکوں میں لب و لہجہ انتہائی شگفتہ اور نرم ہے۔ اس بات کا احتمال ہے کہ اس نے Theophrastus کی کتاب کے خاص ایڈیشن Isaak Caraubon سے استفادہ کیا ہوگا۔ جو 1592ء میں شائع ہوئی تھی۔“ (3)

ایس توں بعد (1581-1630ء) Sir Thomas Overbury دی خاکیاں دی کتاب "Character or Withy Descriptions of the Properties on sunny persons" جیہڑی 1614ء وچ چھاپے چڑھی، ملدی اے۔ ڈاکٹر صابرہ سعید لکھدیاں نہیں:

”اس کتاب کو دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ کردار نویسی ذہین لوگوں کا ایک دلچسپ مشغلہ بن گئی تھی۔ یہ کردار جو اس کتاب میں شامل ہیں عام اخلاقی مسائل سے بہت کم تعلق رکھتے تھے۔ یہ کردار اس دور کے معاشرتی اور تاریخی مطالعہ کے لیے دلچسپ مواد فراہم کرتے ہیں۔ ان خاکوں میں مزاح نگاری کی شعوری کوشش ملتی ہے۔“ (4)

Sir Thomas Overbury دے مجموعے توں بعد 1628ء وچ John Earler دا مجموعہ منظر عام تے آیا۔ جس دا ناں "Microcosmographia" اے۔

”John Earler کے انتخاب کے کرداروں میں متاثر کن ذہانت اور اخلاقی احساسات کا شعور نمایاں ہے۔ اس کا مشہور خاکہ A Child ہے۔ John Earler نے اپنے خاکوں کے لیے جن عنوانات کا انتخاب کیا ان سے اس کی وسعت نگاہ کا پتہ چلتا ہے۔ دوسرا اس نے عام کرداروں کی بجائے مخصوص شخصوں کو اپنا موضوع بنایا مثلاً:

A young raw Preacher man? Anere formal man, Amere dull physician. A young gentle man of the University the common singging in catherdral churches" (5)

John Earler دے سمکالی Sir Milede Mont Pensier نے خاکہ نگاری دے حوالے نال کتاب لکھی۔ جس دا ناں "Divers Portraits" سی۔

انج ای Spectator جے رسالیاں راہیں دی کرداری خاکیاں نوں چوکی مقبولیت ملی۔ خاکہ نگاری

دے حوالے نال ایڈلسن (1672-1729ء) نے رسالہ Spectator دے پہلے شمارے وچ لکھیا:
 ”میں اس دنیا میں ایک بشر کی حیثیت سے نہیں بلکہ ایک مناظر کی حیثیت سے
 زندگی بسر کر رہا ہوں۔ میں نے اپنے کرداری خاکوں میں وہ تخلیق کیا جو میری
 نظروں نے دیکھا اور لفظوں کا جامہ پہنا دیا۔“ (6)

ایڈلسن دے تخلیق کردہ کرداراں وچ Sir Roger Decoverly بہوں دلچسپ ہیں۔ ڈاکٹر
 صابرہ سعید دے آکھن موجب:

”اس نے چار سو مضامین ایک ہی ضخامت کے اور ایک ہی انداز میں لکھے ہیں۔
 اگرچہ ان مضامین میں عصری زندگی کے معاشرتی پہلو اور اس کے نقوش واضح طور
 پر ملتے ہیں۔ لیکن ان کے لکھے خاکوں میں آفاقی لہر بھی موجود ہے۔ اس کے متعلق
 کہا جاسکتا ہے کہ اس نے علم و حکمت کو کتب خانوں اور حجروں سے نکال کر عام
 انسانوں تک اپنے منتخب کیے کرداروں کے ذریعے عام فہم انداز سے پہنچایا۔ اس کا
 اسلوب بیان بالکل سیدھا سادہ ہے اور اس میں ادبی چاشنی پائی جاتی ہے۔“ (7)

ایڈلسن دے سمکالی گولڈ اسمتھ نے وی اپنی شہرہ آفاق کتاب Citizen of the World
 وچ چند دلچسپ کرداری خاکے پیش کیے ہیں۔

انگریزی ادب نال سمبندھ رکھن والیاں لئی ڈاکٹر جانسن دا ناں اوپر انہیں۔ اوہ کئی ہزاروں دا
 آگوائے۔ ایس حوالے نال اوس کئی کتاباں وی لکھیاں۔ خاکہ نگاری دی صنف دے حوالے نال اوس دی
 کتاب Life of the Poets سلاہن یوگ اے۔ جیہڑی 1777ء وچ چھپی۔

انیسویں صدی وچ خاکہ نگاری دے حوالے نال چارلس لیب دے کارنامے ناقابل فراموش
 ہیں۔ ایس صنف دے حوالے نال چارلس لیب دیاں دو کتاباں ہیں Last Essays of Elie
 Essay of Elie۔ جیہڑیاں خاکہ نگاری دے حوالے نال سلاہن یوگ ہیں۔ اوس نے Elia نوں
 فرضی یا قلمی ناں دے طور تے ورتیا اے۔

اوس سے وچ سفر نامے دا رجحان ودھ گیا سی۔ جیہناں وچ کرداری شخصی خاکیاں دے جھلکارے
 دکھائی دین لگ پئے سن۔ ایسے دور دے لکھاری "W.H. Hudson Cuning Lane Grahan"
 دے سفر نامیاں دا مجموعہ "The Witness" جیہڑا 1908ء وچ چھپیا۔ جیہدے وچوں چند خاکیاں
 دے سوہنے سلکھنے نمونے لبھدے ہیں۔

ویہویں صدی وچ سوانح عمری تے شخصیت نگاری نے اک نواں موڑ لیتا۔ اوس سے 1918ء
 وچ Lytton Strachey دے سوانحی خاکیاں دا مجموعہ Eminent Victorians دے ناں نال
 چھپیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر صابرہ سعید ”اُردو ادب میں خاکہ نگاری“ وچ لکھدیاں ہیں:

”دلن اسٹریٹجی ایک بلند پایہ ادیب اور نقاد تھا۔ وہ پرانی روایات کا حامی تھا۔ سوانح عمری کے حوالے سے اس نے کافی شہرت حاصل کی۔ اس نے وکٹوریائی عہد کے رومانی اسلوب کو ترک کر کے ایک ایسا اسلوب اختیار کیا جو مختصر سوانحی خاکوں کے لیے موزوں تھا۔“ (8)

ایس ساری چرچا دا خلاصہ ایہ اے کہ انگریزی ادب اندر چودھویں صدی عیسوی وچ چاسر (1343-1400ء) خاکہ نگاری دا موڈھی بنیا جاندا اے۔

دو جے پاسے جدوں اسیں اپنی کلاسیکی شاعری دی نچھ تے ڈونگھیا ئی نال پڑچول کرئیے تاں بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (1188-1280ء) ہوراں کول خاکہ نگاری دے نمونے اوہناں دے شلوکاں اندر دکھائی دیندے نیں یعنی کہ چاسرتوں وی اک ڈیڑھ صدی پہلاں ایہ صنف پنجابی ادب وچ دکھائی دیندی اے۔

بابا فرید کول یونیورسل خاکہ نگاری دے جھلکارے ملدے نیں جیویں اک سوانی نویں نو بکلی سہاگن، اک رات دا وچھوڑا جیہڑا اوس دے شوہر، کنت پاروں ملیا اے۔ جیہدے وچ بابا جی نے جذبات نگاری تے حلیہ نگاری دونوں نوں بڑے من موہنے تے سُلکھنے ڈھنگ نال اُلکیا اے۔ وکی ویکھو:

اَج نہ سستی گنت سنیوں، انگ مُڑیں مُڑ جائیں
جاء چکھو ڈوہانگی، تم کیویں رین وہائیں (9)

ایہناں شلوکاں وچ جذبیوں دی پاگیرگی تے معصومیت نال پڑچی پنجاب دی سوانی دے روپ راہیں بابا فرید نے روحانی ترتیب دے اک کچھ نوں واضح کیتا اے:

نھاتی ، دھوتی ، سنہی ، سستی آء نچند
فریدارہی سُن بیڑی ہنگ دی، گئی کتھوری گندھ

اک ہور شلوک تلو جس وچ اک ننھی معصوم جان نوں پھایاں پان والے تھاں تھاں بیٹھے نیں۔ بابا ہوریں ایس تھاں ظالم سماج دی بڑی واضح مورت دکھائی اے:

سرور پنکھی ہیکڑو، پھاہیوال پچاس
ایہہ تن لہریں گڈھیا سچے تیری آس (10)

پہلی سطر وچ پنکھی جیویں جگ واپری سُنیدا پیا اے۔ دوجی سطر اندر پنکھی نوں رب دی آس اے۔ سرور، پنکھی، پھاہی وال، رمزاں بھری ایہ کہانی جس نوں فرید نے دو سطر وچ سمویا اے۔ کہ جتھوں پنکھی دا رزق جُویا اے او تھے ای اوہنوں پھایاں لگدیاں نیں۔ خبرے پھاہی وال بھن کھانا اے یاں وچن لئی پھاہی لایاں نیں۔ ایس توں بعد دو جے کلاسیکی شاعر شاہ حسین نیں۔

پنجابی وچ کافی دے موڈھی شاہ حسین (1538-1599ء) 16 صدی عیسوی دے شاعر جیہناں نوں ملا متی آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ وی خاکہ نگاری دے حوالے لیکھدے نیں۔ اک کافی ویکھو جس وچ شاہ حسین ہوراں اجیہے پیردا منہ مہاندر آکھایا اے جیہیں نے لوکاں دے ایماناں وچ کچے پاؤتے نیں۔ ونگی ویکھو:

آساں کت گوں شیخ سداونا
آساں ٹکر منگ منگ کھاونا آساں ایہو کم کماونا
گھر پیٹھیاں منگل گاونا (11)

شاہ حسین ہوراں بارے روایت اے کہ اوہ ہتھ وچ صراحی تے گلاس پھڑکے نچدے گاؤندے گلیاں وچ پھر دے سن۔ اوپرلی کافی نوں نیچہ نال گھوکیا جائے تاں ایہ گل کھلدی اے کہ شاہ حسین راہ لنگھدے دنیا دار پیر یا شیخ نوں ٹکڑ کر دالنگھ گیا اے۔ اک ہور کافی ویکھو جس وچ شاہ حسین ہوریں اپنے بارے انج دس پاؤندے نیں:

آنی حسینو جلاہا، نہ اس مول نہ لاہا
نہ اوہ منگیانہ پرناہا
نہ اوں گنڈھ نہ ساہا
نہ گھر باری نہ مسافر
نہ اوہ مومن نہ اوہ کافر
جو آہا سو آہا (12)

اجیہیاں ہور مثالاں شاہ حسین ہوراں کول ڈھیر مل جان گئیاں۔ سلطان باہو، بلھے شاہ، سچل سرمست، خواجہ غلام فرید دے کلام وچ اجیہیاں ونگیاں موجود نیں جو خاکہ نگاری دے حوالے نال نشانہ ہی کردیاں نیں۔

پنجابی زبان دے قدیم ادبی حوالیاں وچوں اسماعیلیاں دے ”گنان“ تے صوفی شاعراں دے ہاں چونویاں مثالاں ’خاکہ نگاری‘ دی مڈھلی صورت پیش کردیاں نیں۔ ایس توں بعد پنجابی دیاں منظوم داستاناں وچ ’خاکہ نگاری‘ یا ’مہاندریاں‘ دیاں مثالاں ملدیاں نیں۔ منظوم داستان ہیرا رنجا، سسی پنوں، سیف الملوک، مرزا صاحبان، یوسف زلیخا، سوہنی مہینوال وچ ایس دے بھروں تے اُگھڑویں جھلکارے دکھالی دیندے نیں۔

اسیں استھتے سب توں پہلاں حافظ برخوردار دے قصہ ”سسی پنوں“ وچوں خاکہ نگاری دے حوالے نال کجھ ونگیاں پیش کردے آں۔ بادشاہ آدم جام دا رعب داب ایہناں اکھراں وچ ویکھو:

والی شہر بھنجھور دا آہا آدم جام

اوس نواکی پرتھوی نیوں نیوں کرے سلام
دُھروں اطاعت رب دی لکھی وچ کلام
شاہ نمونہ رب دا کردی خلق قیام (13)

سی دا اپنی سہیلیاں نال رنگ محل آنا پُوں دا سامنے آنا تے سی دا حُسن ویکھ کے پُوں دا
ہوش وچ نہ رہنا ایہ منظر تے حلیہ جیس اختصار نال کھچیا اے ایس دی وگی بعد وچ لکھن والیاں کول گھٹ
ای ملدی اے۔

وارث شاہ نے ”ہیر وارث شاہ“ وچ کرداراں دا حلیہ اونہاں دی سراپا نگاری پُوں من کھچویں
ڈھنگ نال اُلکی اے۔ وارث شاہ دا انداز نواں نرالا تے نرول اے۔ وارث اپنا اظہار بڑے فصیح و بلیغ
تے ایجاز و اختصار نال بیان کردا اے۔ جیہدے وچ برجستگی، ملائیت، سُستگی تے غنایت دی تروتازگی
ملدی اے۔ جس توں گوہ لگدا اے کہ وارث شاہ وڈے توں وڈے مضمون نوں اک مصرعے وچ ادا کرن
دافن رکھدا اے۔

ڈاکٹر موہن سنگھ ہوراں وارث شاہ دی ہیر نوں پنجابی زبان دی انجیل داناں دتا اے۔ وارث
شاہ دافن ایس کمال اُتے وے کہ اوہ جیہڑے واقعہ یاں حالت دا نقشہ کھچدا اے تے اوہدی مکمل تصویر
ساڈیاں اکھیاں وچ پھرن لگ پیندی اے۔ رانجھے دے پیو دا ’مہاندرا‘ بڑے سُکھنے ڈھنگ نال اُلکیا
اے۔ ویکھو:

موجو چودھری پنڈ دی پاندھ والا چنگا بھائیاں دا سردار آہا
اٹھ پُڑ دو بیٹیاں تس دیاں سن وڈا ٹبر تے مال پروار آہا
بھلی بھائیاں وچ پریتیت اس دی منیا چوترے اتے سرکار آہا (14)
وارث شاہ دے اوہ شعر جیہڑے ہیر دے حُسن دی تعریف وچ لکھے گئے تنخیل دی بلندی داناں
نمونہ نیں۔ ویکھو:

کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متھے چمکدا مہتاب جی
خونی چنڈیاں رات جیویں چن دوالے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب داجی
نین نرگسی مرگ مولڑے دے گلہاں ٹہکیاں پھل گلاب داجی
بھواں وانگ کمان لاہور دِن کوئی حُسن نہ انت حساب داجی
سُرمہ نیناں دی دھار وچ پھب رہیا چڑھیا ہند تے لٹک پنجاب داجی (15)
ہُن اسیں قصہ مرزا صاحبان جیہڑا ساندل بار دے علاقہ جھنگ وچ واپرن والی محبت دی اک
سچی کہانی اے۔ ایہ واقعہ مغل بادشاہ جہانگیر دے سہ وچ ہو گزریا اے۔ ایس قصے وچ خاکہ نگاری دے
جھلکارے ویکھو کہ پیلو کیویں مرزے دی دلیری اُلکدا اے:

جے دیوے پیالہ زہر دا، میں مرزا لہندا پی
جے مارے برچھی کس کے، نہ مرزا کردا سی
اپنی موتے میں مراں، میرے نال تہانوں کیہ (16)

”سیف الملوک“ دے لکھاری نے وی ایس قصہ وچ سراپا نگاری دے اہلے جوہر دکھائے
نیں۔ اصل وچ سراپا نگاری وچ سرتوں پیراں تائیں محبوب دے انگاں دی تعریف کیتی جاندی اے۔ ایہ
فن جیس قدر پرچلت اے اوناں ای اوکھا اے۔ ایس وچ شاعر دا چن چیت گوہ لگ جاندا اے کہ اوہ کس
قد کاٹھ دا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں اپنے ایس فن یعنی سراپا نگاری دا کمال پری بدیع الجمال تے ملکہ
خاتون دے حُسن دی تعریف کردیاں دکھایا اے۔

شہزادہ دیونوں قتل کر کے بدرہ خاتون جیہڑی دیو دے جادو نال بے ہوش سی تے اوس دے
چہرے توں گھنڈ ہوا نال بھڑا اے تے شاعر دا زور قلم ودھدا اے۔ منظر دیکھو:

سورج وانگ نورانی متھا تاب نہ جھلی جاوے
جے پتھر دل والا تے اکھیں پانی آوے
قوس قزح بھروے دونوں جیوں عیدیں چن چڑھدا
یا جیوں ہووے ہلال فلک دا دُور ہنیرا کھڑدا
لٹک رہے سن ناگ ایانے سونہیاں زلفاں والے
پاندے پیچ دلاں دے تائیں کالے تے متوالے
سوہے ہونٹ یا قوتوں گھر کے کاری گراں سنوارے

دند لبان وچ ایوں پوشیدہ جیویں شفق وچ تارے (17)

اجیہاں اُن گنت ونگیاں نال لوک داستاناں دے صفحے بھرے ہوئے نیں۔ جس توں اندازہ
لایا جاسکدا اے کہ ایہناں کرداراں دے خاکیاں یاں ’مہاندریاں‘ نوں بیان کرن لگیاں شاعراں نے
اپنی قادر الکلامی دے ثبوت دتے تے اپنی فصاحت، بلاغت تے حُسن کلام نال اپنے جوہر دکھائے نیں۔
ایہناں نوں موقع محل دی مناسبت نال ورتیا اے۔ اوپر دتیاں مثالیں توں ایہ اندازہ ہو جاندا اے کہ
کلاسیکی داستاناں دے شاعراں نے نہ بلا ضرورت لفاظی کولوں کم لیا اے تے نہ ای لمیاں چوڑیاں
تفصیلاں بیان کیتیاں نیں۔ اوہناں نے زبان سادی ورتی اے تے خاص طرح دی تجنیس حرفی یاں لفظی
یاں حرفاں دی تکرار کولوں کم لیا۔ جیہدا کجھ کجھ اندازہ اوپر دتیاں ونگیاں توں ہو جاندا اے۔

ہُن اسیں قصے ”حسن القصص“ دے وچ خاکے نگاری دی کجھ ونگیاں پیش کر دے آں۔ جیس
ویلے یوسف بازار مصر وچ غلامی دے طور تے وچن لئی لیائے گئے او تھے خریدن والیاں وچ اک بازغہ
ناں دی عورت وی شامل سی۔ اوہ آپ حسین جمیل تے نازخہ والی سی۔ اوہنے یوسف علیہ السلام دے

حُسن دا نظارہ کیتا تے مہبوت ہو گئی۔ ایس نسوانی کردار دے مہاندرے نوں مولوی غلام رسول عالمپوری انج اُساریا اے کہ اُس (بازغہ) دی اک حسین تصویر اکھاں سامنے اُبھرن لگدی اے:

پہلی عمر کواری رعنا سرو چمن دا پورا
زہد لٹے تے صبر لٹاوے اس دا ناز نہوار
جدوں نقابوں اکھیں کھولھے تیر چھٹن دو غمزے
بھواں کماناں چشم دو ناوک آب نشہ وچ رمزے
واہ پیشانی خوش نورانی دے ہمدی رسدی
نور بھنی وچ حُسن ڈبائی زیب محل وچ وسدی (18)

اک ہورتھاں دائی داخلہ بڑا اچھ نال اُلکیا اے۔ جو اک منفی کردار اے۔ ایس کردار نوں مولوی غلام رسول عالمپوری انج اُلکیا اے کہ اُس دا مکھ مہاندر اُس دی شخصیت دی ظاہری تے باطنی صورت نال اُگھیر کے سامنے لیاؤندا اے۔ جس وچ اکھراں راہیں اوس دامنہ مہاندر دے تک سک اگھڑیں پکھوں وکھالی دیندے نیں۔ وگی ویکھو:

نویں چوہیل پُرانی آفت تن ہلکا رگ بھاری
دوہرا قد اکاہرا چڑا موٹھک دیہی ساری
تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں زلفاں تے چٹیاکی
بھری فریبوں خالی زوروں طاقت بدن نہ رائی
عمر بڑی تے آس چھٹیری قدم نکے دم لے
سدھے وال تے ونگیاں ہڈیں بے وس جوڑ نکے
ماس پرانے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی
داڑھاں دا کجھ پتا نشانی لمھدیاں ہتھ نہ آوے
جیہہ ہلے جیوں وچ سوار نے چوہا پوچھ ہلاوے (19)

اجیہیاں ٹیسی تے اپڑیاں ہوئیاں مورتاں نال ایہ داستان بھری ہوئی اے۔ خاکے دے من کچھویں کردار ایس قرآنی داستان توں اڈ ہو پڑا تن کلاسیکی داستاناں دے ہر صفحے دے متھے دا جھومر نیں۔

جتھوں تیکر نثری مہاندریاں یاں خاکہ نگاری دی گل اے ایس حوالے نال اسیں آکھ سکے آں کہ ایہ روایت کوئی بہتی پرانی نہیں۔ سگوں 1960ء دے دہاکے وچ پنجابی وچ خاکے لکھن دا رواج ہویا۔ سب توں پہلاں گورنمنٹ سنگھ ہوراں دی آپ بیتی ”میریاں اُبھل یاداں“ وچ ”میری دادی“ تے

”نانی“ وغیرہ دے مہاندرے لکھدے نیں۔ پر ایہ پھٹکل مہاندرے پنجابی خاکہ نگاری دی مڈھلی شکل رکھدے نیں۔ گورچرن سنگھ ہوری لکھدے نیں:

”مہاندرے دی وکھری بُتر دے طور اُتے ایہدا مڈھ 1960ء وچ بجھیا۔ جدوں بلونت گارگی ہوراں اپنی کتاب ”نم دے پتے“ چھاپی۔ جہدے وچ اوہناں اپنے سمکالی لکھاریاں دے قلمی خاکے اُلکے نیں۔ ایہدے مگروں اوہناں ایسے سمبندھ وچ دو ہور لکھتاں ”سُرے والی اکھ“ تے ”کوڈیاں والاسپ“ دے سرنواں یٹھ رچیاں۔“ (20)

پنجابی ادب وچ مہاندرے دیاں باقاعدہ کتاباں کجھ ایس ترتیب نال نیں:

- 1- بلونت گارگی: نم دے پتے، سُرے والی اکھ، کوڈیاں والاسپ
- 2- کلیر سنگھ کانگ: بدلاں دے رنگ، پتھر لیکاں، پکیاں اٹاں
- 3- جیت سنگھ سیٹل: مترا ساڈے سائے
- 4- بھگونت سنگھ: شناختی پریڈ
- 5- کرن جیت سنگھ: قلم دی اکھ
- 6- فیاض حسین قاصر فریدی: جوان تاں ڈکھ (سرائیکی)
- 7- انیس شاہ جیلانی: مہانڈرا ڈیکھنس (سرائیکی)
- 8- رفیق ڈوگر: کالے فرشتے
- 9- غلام حسین ساجد: مہاندرے
- 10- سلطان کھاروی: مگھ مورتاں (21)

چیتے رکھن دی گل رفیق ڈوگر دی کتاب ”کالے فرشتے“ پاکستانی پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی پہلی کتاب بن دی اے۔ جیہدے وچ اوہناں ودھیا ڈھنگ نال خاکے لکھے نیں۔ کدھرے مصنف آپوں وی خاکیاں دا حصہ لگدا اے۔

انج ایس آکھ سکے آں کہ پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت بڑی بھروں اے پر ایہدے اُتے تحقیقی تے تنقیدی حوالے نال مزید کم کرن لئی بوہے کھلے نیں۔

☆☆☆

حوالہ جات:

- * ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور
- ** ایم فل سکالر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور
- 1- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری (علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، 2009ء) 125۔
 - 2- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 125۔
 - 3- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 127-128۔
 - 4- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 128۔
 - 5- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 128۔
 - 6- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 131۔
 - 7- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 132۔
 - 8- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 136-137۔
 - 9- محمد آصف خان۔ مرتب، آکھیا بابا فرید نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 103۔
 - 10- محمد آصف خان۔ مرتب، آکھیا بابا فرید نے، 274۔
 - 11- مقصود ثاقب۔ مرتب، کلام حضرت مادلہ لال حسین (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء) 141۔
 - 12- مقصود ثاقب۔ مرتب، کلام حضرت مادلہ لال حسین، 166۔
 - 13- نجم حسین سید۔ مرتب، سسی حافظ برخوردار (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2014ء) 10۔
 - 14- محمد شریف صابر۔ مرتب، ہیر وارث شاہ (لاہور: چوہدری غلام رسول) 4۔
 - 15- محمد شریف صابر۔ مرتب، ہیر وارث شاہ، 27۔
 - 16- سعید بھٹا۔ مرتب، سانجھ و چار (لاہور: اے ایچ پبلشرز اُردو بازار، 1997ء) 601۔
 - 17- پروفیسر حمید اللہ ہاشمی۔ مرتب، حضرت میاں محمد بخش (جہلم: بک کارنر شوروم بالمقابل اقبال لائبریری، 2013ء) 221-222۔
 - 18- اقبال صلاح الدین۔ مرتب، احسن القصص (لاہور: عزیز پبلشرز اُردو بازار، 1989ء) 213-214۔
 - 19- اقبال صلاح الدین۔ مرتب، احسن القصص، 300-301۔
 - 20- منیر گجر۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ (لاہور: سانجھ، 2006ء) 440۔
 - 21- عباد حسین، ڈاکٹر، ”پنجابی وچ مہاندرے دی روایت“، کھوج 79 (جولائی - دسمبر 2017ء): 117۔